

The Gleaner

Vol 16 (1980)

Ειδήσεις για τον Μοισιόδακα από τα ύστερά του χρόνια

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.333](https://doi.org/10.12681/er.333)

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (1980). Ειδήσεις για τον Μοισιόδακα από τα ύστερά του χρόνια. *The Gleaner*, 16, 143–150. <https://doi.org/10.12681/er.333>

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑ ΑΠΟ ΤΑ ΥΣΤΕΡΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΑ

Προκειμένου να μελετήσει κανείς τον 'Ιώσηπο Μοισιόδακα, και τὰ βιογραφικά του, ή τεκμηρίωση ή όποία προσφέρεται, παρουσιάζει έντυπωσιακή άνισομετρία. Γνωρίζουμε, αρκετά καλά, όσα αναφέρονται στην ώριμότητά του: άς ποϋμε, σε στρογγυλούς αριθμούς, 1760 - 1780¹. Έκει, μάλιστα, με την ροπή την όποία έχει προς την άνάλυση του έσωτερικού του κόσμου, με τὰ αϋτοβιογραφικά του, τὰ όποια εισάγει μέσα στην ίδια γραμμή, έχουμε μια έξόχως ζωντανή εικόνα τής ζωής του σ' εκείνα τὰ χρόνια: σχέσεις με άλλους, λογίους και μή, διαφωνίες και συμφωνίες σε θέματα θεωρητικά. Και έδω, βεβαίως, λείπουν κάποια κριέλια, αλλά συνολικά έχουμε μια εύρεια πληροφόρηση, ή όποια, συνδυασμένη με όσες θέσεις ύποστηρίζει ό Μοισιόδακας μέσα στα έργα του, μάς δίνει μια πλέρια εικόνα του άνθρώπου.

1. Τί έννοοϋμε όταν μιλοϋμε στον ΙΗ' έλληνικό αιώνα, για την ώριμότητα ένός λογίου; 'Η μέση ηλικία τών άνθρώπων αϋτών, σ' εκείνα τὰ χρόνια, φαίνεται να είταν αρκετά ύψηλή' γενικά νομίζω ότι πρέπει να αναθεωρήσουμε τις άντιλήψεις μας για τούς λογίους εκείνης τής εποχής, και να μήν τις προσαρμόζουμε σε μεταγενέστερες έμπειρίες του έλληνισμού. 'Ανεξάρτητα από μία κοινωνική διαβάθμιση χαμηλή, που κι εκείνη επιδέχεται εξαίρέσεις ή και μεταβολές, οι διδάσκοντες δέν φαίνεται να έζούσαν άσχημα, μια ήσυχη ζωή, όχι ιδιαίτέρως σκληρή. Μπορούσαν να κάνουν οικονομίες, συχνά, οικοδιδάσκαλοι σε άρχοντικά σπίτια με εξασφαλισμένες (έστω και αέξασφαλισμένες) στέγη και τροφή. Κάποτε συνδυάζουν την άσκηση του έργου τους, και με έκδοτικές επιχειρήσεις, φυσικά, αλλά και με άλλες μικροεμπορικές έξοικονομήσεις. Δοκιμάζονται πολϋ όλίγο από τὸ άγχος τής τότε ζωής, και πορεύονται όμαλά προς τὸ τέρας, μακρόβιοι κατά μέσον όρο, και επάνω από τόν μέσον όρο του υπολοίπου πληθυσμού. 'Υστερα, άλλη μία αίτια που μεταθέτε, την ώριμότητα, είναι ή μακρά διάρκεια τών σπουδών' όσο σπουδάζει κανείς και έχει δάσκαλο επάνω από τὸ κεφάλι του, δέν αισθάνεται ώριμος, ιδίως σ' εκείνους τούς καιρούς. Με τόν Μοισιόδακα τί γίνεται; Στα χρόνια 1753, σπουδάζει κοντά στον Βούλγαρη, μετά θά καταφέρει να συνεχίσει σπουδές στην Πάδοβα. Στα 1780, είναι, γράφει, «γεγηρακώς παρά καιρόν υπό τών κακουχιών». Τοποθετώ, λοιπόν, την ώριμότητά του στα γνωστά μας έκδοτικά του όρια, άνάμεσα στα 1761 ('*Ηθική φιλοσοφία*) και 1781 (*Θεωρία τής Γεωγραφίας*).

Γιὰ τὰ πρῶτα του χρόνια, οἱ γνώσεις μας εἶναι ὀλίγες, οὐσιαστικά ὅλες ἀντλημένες ἀπὸ τὰ βιβλία του, ἀπὸ ὅ,τι ἐθεώρησε χρήσιμο ἢ ἀναγκαῖο νὰ μᾶς πεῖ. Ἡ στάση του, ὅταν μιλεῖ γιὰ τὴν νεότητά του, συμπληρώνει τὴν εἰκόνα του· αὐτὸ τὸ κράμα ἀπὸ ἀμφισβήτηση καὶ ἀπὸ συστολὴ εἶναι ποὺ κάνει κατεξοχὴν τὴν χάρη του: κάτι ἐξάγεται ἀπὸ τὴν μορφὴ του μέσα ἀπὸ τὰ ὀλίγα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος μᾶς παρέχει. Αὐτό, ἄλλωστε, ἀποτελεῖ περίπου τὸν κανόνα στὶς ἐπαφές μας μὲ τοὺς λογίους: σπάνιες πάντοτε εἶναι οἱ μαρτυρίες ποὺ σώζονται γιὰ τὰ πρῶτα τους χρόνια, προτοῦ νὰ φθάσουν σὲ κάποια διασημότητα: ὅ,τι ἔχουμε, κανονικά, ἀπὸ μνημὲς παλαιότερων λογίων ἀναφέρεται στὰ ὕστερα χρόνια τους. Τότε εἶναι ποὺ πλάθεται τὸ πρόσωπό τους, ἢ τὸ προσωπεῖο τους, ἢ ἡ ἱστορία τους, εἴτε ὁ μῦθος τους. Συχνά, μάλιστα, (ὅσο κι ἂν εἶναι εὐλογη καὶ τὸ ἀναγνωρίζουμε) δυσφοροῦμε σ' αὐτὴν τὴν ἀδυναμία τῶν βιογραφικῶν μας ζητήσεων: ἔχουμε νὰ μελετήσουμε ἕναν ἄνθρωπο νέο, ἐπάνω στὴν δημιουργικὴ του ἀκμὴ, νὰ καταλάβουμε πῶς ἔδρασε, ποιά εἶταν τὰ κίνητρά του, ποιοὶ οἱ στόχοι του, καὶ ἢ ἔρευνα εἰκονίζει ἕναν γέροντα δυσκίνητο, παραιτημένον.

Μὲ τὸν Μοισιόδαχα, ἀλλιῶς γίνονται τὰ πράγματα: ἐκεῖ, ἀπὸ τὰ 1781 καὶ πέρα, δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτε· δὲν ξέρομε μὲ βεβαιότητα οὔτε ποῦ ἔζησε οὔτε ποῦ ἀπέθανε². Ὅμως, ἀντίθετα καὶ σὲ τοῦτο ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει συνήθως, στὴν περίπτωση αὐτὴν θὰ εἶταν ἀνάγκη νὰ γνωσθεῖ λεπτομερειακὰ τὸ τέλος, ἀκριβῶς, τῆς ἱστορίας. Ἐγινε τότε κάτι σημαντικὸ, ἐσταμάτησε ἢ ἐκδοση τῆς Ἀπολογίας³, μαζὶ μὲ ὅποιαν ἄλλη ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα. Εἶναι ἡ ἔσχατη ἀποτυχία

2. Ἐχουμε τεκμήρια ἰσχυρὰ γιὰ μεταγενέστερη διαβίωσή του στὸ Βουκουρέστι, συνδυασμένη, μάλιστα, μὲ ἐπαγγελματικὴ διδακτικὴ ἀπασχόλησή του (1797)· βλ. Ariadna Camariano-Cioran, «Un directeur éclairé à l'Académie de Jassy il y a deux siècles: Iosip Moisiadax», π. *Balkan Studies*, τ. 7, Θεσσαλονίκη, 1966, σ. 301. Ἐνα τεκμήριο, ἀντίστοιχο, μᾶς δίνει ὁ Κοδρικᾶς, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι «ἐπροστάτευσεν» τὸν Μοισιόδαχα (βλ. *Μελέτη τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου*, σ. κε': «κατὰ χρέος ἐν καιρῷ ἐπροστάτευσεν»). Γεννημένος στὰ 1762, θὰ εἶταν δύσκολο νὰ προστατεύσει ὅποιονδήποτε, πρὶν, ἄς ποῦμε, ἀπὸ τὰ 1783, ὅπότεν ἔγινε γραμματικὸς τοῦ Μ. Σούτσου· ἀλλὰ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ χρονολογηθεῖ μὲ κάποια ἀνεκτὴ ἀκρίβεια. Ὅσο γιὰ τὸ θάνατό του ὁ «Ἀλόγιος Ἑρμῆς» τοῦ 1812, σ. 86, δίνει τὴν πληροφορία ὅτι ἀπέθανε στὸ Βουκουρέστι τὸ 1800· χωρὶς ἀπόλυτη κατηγορηματικὴν ἀκρίβεια μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχθεῖ τὴν εἶδηση ὡς πιθανή.

3. Ὁ Κοδρικᾶς, ἔ.ἀ., σ. κς' γράφει ὅτι «εὐχαριστήθη νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἀπολογία του εἰς δύο τόμους εἰς ἠ'». Ὡστόσο δεύτερος τόμος ποὺθενὰ δὲν ἀνιχνεύθηκε ὡς σήμερα, οὔτε ἄμεσα οὔτε ἔμμεσα.

του ἑκλεκτοῦ λογίου: γιὰ νὰ φωτίσουμε καὶ τὸν ἴδιο, ὅπως ὀλίποτε, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐποχὴ του, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐνδιαφερόντων του, εἶναι πολὺ ἀναγκαῖο νὰ γνωρίσουμε τὶς ἀντιδράσεις του ἐμπρὸς σ' αὐτὴν τὴν ὑστερη κατάσταση. Οἱ προσπάθειές του, ὅσες εἶχαν προηγηθεῖ, ποὺ καὶ ἐκεῖνες δὲν ὀλοκληρώθηκαν, ὅπως ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος στὴν Ἀπολογία του, κατασταίνουν ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικὴ τὴν ἐφεσὴ μας νὰ ἰδοῦμε ὑπὸ ποιούς ὄρους ἐγκατέλειψε τὸν ἀγῶνα. Ἐξάλλου, μία κοινωνικὴ ἀποτυχία εἶναι, στὶς καλύτερες περιπτώσεις, ἡ συνάντηση ἀπὸ μία ἀτομικὴ ἐπιδίωξη καὶ μία συλλογικὴ διάθεση, ἀσυμβίβαστες μεταξὺ τους: ἡ διερεύνηση, συνεπῶς, τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἔγιναν ἡ συνάντηση καὶ ἡ ἀποτυχία, παρέχει ἕναν καλὸ δείκτη, ἀρνητικὸ, ἀλλὰ καλοδεχούμενο, ἀναφορικὰ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκοσμοῦσαν τότε τὴν συλλογικὴ συνείδηση καὶ μὲ τὸν δυναμισμό τους.

Ἄν ἡ συσχέτιση τὴν ὁποία ἐπιχειρῶ ἐδῶ εἶναι σωστὴ, νομίζω ὅτι θὰ διαθέτουμε κάτι γιὰ νὰ γεμίσουμε ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὸ μεγάλο κενὸ τῶν πληροφορησέων μας ὡς πρὸς τὸν Μοισιόδακα σ' αὐτὴν τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του: τόσο γι' αὐτὸν ὅσο καὶ γιὰ τὸ συλλογικὸ σῶμα τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τὰ ὑπεσῆμανα ἐδῶ. Ἀφετηρία τῶν σχετικῶν ζητήσεών μου εἶναι ἡ ἐργασία τῆς Αἰκατερίνης Κινινῆ-Lehec γιὰ τὸν Μοισιόδακα καὶ τὴν γαλλικὴ του παράφραση τοῦ Πρὸς Νικοκλέα: «Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος Παραλλαγή τοῦ πρὸς Νικοκλέα λόγου τοῦ Ἰσοκράτους, ἢ κεφάλαια πολιτικά, Μεταφρασμένα παρ' αὐτοῦ γαλλιστί», 1779. Ἀπὸ τὴν μελέτη αὐτὴν μαθαίνουμε ὅτι τὸ ἀντίτυπο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ, στολιζέται μὲ αὐτόγραφη σημείωση τοῦ Villoison: Ex Libris D'Ansse de Villoison et ex dono auctoris⁴. Τὸ πρᾶγμα καθ'αυτὸ εἶναι καμωμένο γιὰ νὰ ἔλξει τὴν προσοχή μας: μία ἄμεση συσχέτιση τῶν δύο λογίων. Ὅμως τὸ προσδιοριζόμενο terminus post quem, ἀπὸ τὴν χρονία τοῦ ἔργου, μᾶς ἄγει πρὸς τὸν μεταγενέστερο Μοισιόδακα, αὐτὸν ποὺ ἰδιαιτέρως μᾶς ἐνδιαφέρει, γιὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἐξέθεσα· ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ ἐξα-

4. K. Kinini, «Le discours à Nicoclès par Misiiodax», π. Ἑλληνικά, τ. ΚΘ', 1976, σ. 61-115. Ἡ εἶδηση γιὰ τὸ ἀντίτυπο τοῦ Villoison, εἶναι στὴν σ. 80. Ἐκεῖ, σ. 81, παρέχονται ἀπὸ τὴν συγγραφέα, χρήσιμες πληροφορίες καὶ ὡς πρὸς, ματαίᾳ, προσπάθεια τὴν ὁποία εἶχε κάνει ὁ Κοραῆς, νὰ ἀποκτήσει, ἀπὸ τὴν πώληση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Villoison, τὸ ἀντίτυπο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Ὅταν, ὀλίγους μῆνες μετὰ, ὁ χῆος σοφὸς ἀπέκτησε ἕνα ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ ἔργου, γράφει στὶς 15 Ἰουλίου 1806: «ὁ Νικοκλῆς τοῦ Ἰσοκράτους εἶναι ἀθλιέστατος, κατὰ τὰ ρωμαῖκα καὶ κατὰ τὰ φραντζέζικα».

κριβώσουμε, αν, τότε και ποῦ ἔγινε ἡ συνάντηση ποῦ προδικάζεται ἀπὸ τὴν συσχέτιση αὐτὴν. Δὲν γράφω τὰ ἀπομνημονεύματά μου, καὶ γιὰ τοῦτο κρίνω περιττὸ νὰ ἀναφερθῶ στοὺς προβληματισμούς μου ἐπάνω στὸ θέμα τοῦτο, καὶ μάλιστα ποῦ δὲν θὰ εἶχαν καμία πλέον σημασία, ἀφοῦ φθάνουμε, καθὼς πιστεύω, στὸ ποθούμενο.

Τὸ ἔχουμε πάλι ἀπὸ τὸν Villoison. Στις 13 Ἀπριλίου τοῦ 1785, ὁ γάλλος λόγιος φεύγει ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος· θὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ μοναστήρια, νὰ δεῖ τὶς βιβλιοθήκες, νὰ ἀναζητήσῃ χειρόγραφα. Τὸ χρονικὸ τῆς περιόδου τοῦ αὐτῆς τὸ ἔχει συντάξει, σὲ πρόχειρη μορφή, καὶ ἔμεινε στὰ χαρτιά του μὲ ὅλα του τὰ σχέδια γιὰ ἕναν παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία καὶ τὴν νέα Ἑλλάδα, τὸν ὁποῖο ἐσχεδιάζει νὰ γράψῃ, καὶ δὲν ἔγραψε. Ὅλο τὸ σχετικὸ ὕλικό, μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα χαρτιά τοῦ Villoison, βρίσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ. Τὸ αὐτόγραφο τοῦ τμήματος τοῦ ἀναφερομένου στὴν ἐπίσκεψη καὶ μελέτη στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ὅσα περιμένει κανεὶς ἀπὸ μία πρόχειρη καταγραφή πρώτων ἐντυπώσεων, ἀναθεωρημένη μιὰ πρώτη φορά: φράσεις ἢ καὶ λέξεις ἀσυμπλήρωτες, διαγραφές, προσθήκες, κενὰ ἀπὸ τὶς διαγραφές ἢ γιὰ προβλεπόμενες προσθήκες. Ὡστόσο ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ χωρὶς μεγάλη δυσκολία τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαδέχονται καὶ ἀρμολογοῦνται οἱ ἐμπειρίες τοῦ περιηγητῆ καὶ οἱ παρατηρήσεις ποῦ προκαλοῦνται ἀπὸ αὐτές⁵.

5. Σὲ παλαιότερα χρόνια τὰ περιηγητικὰ τετράδια τοῦ Villoison ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ δύο μερικές δημοσιεύσεις. Ἡ μία εἶναι τοῦ Malte-Brun, π. *Annales des voyages*, τ. Β', Παρίσι 1809, σ. 137-183. Ὡς πρὸς αὐτὴν ἔχω δύο παρατηρήσεις νὰ κάνω: Πρῶτον, ὁ Κοραῆς ἐγγράφει τὸν ἐκδότη ἀνάμεσα στοὺς «ἐχθροὺς» τοῦ ἑλληνισμοῦ, (βλ. *Ἀλληλογραφία*, ἐκδ. ΟΜΕΔ, τ. Γ', σ. 119). Ἐπόμενο εἶναι νὰ διέθετε στοιχεῖα κάθε λογῆς, προφορικὰ εἴτε γραπτὰ, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, συναισθηματικὰ ἢ ἄλλα, ὅταν ἐσχημάτισε αὐτὴν τὴν γνώμη. Προσωπικὰ δὲν μοῦ ἐδόθηκε ὡς τὴν ὥρα ἀφορμὴ γιὰ νὰ συμερισθῶ τὴν ἐπίκριση τοῦ Κοραῆ, τῆς ὁποίας μιὰ καλὴ παρουσίαση δίνει ἡ ἀλληλογραφία του (βλ., ἰδίως, ὁ.π., Β' σ. 446-448). Ἀντιθέτως ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι ὁ Malte-Brun βλέπει μὲ εὐνοϊκὸ μάτι τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Συγκεκριμένα, παρουσιάζοντας τὶς ἐντυπώσεις αὐτῆς τοῦ Villoison, ἄλλοτε στίς ὑποσέλιδες σημειώσεις τὶς ὁποῖες προσθέτει, ἀνασκευάζει τὴν αὐστηρότητα ἢ τὴν ἀδικία τῶν κρίσεων τοῦ—μακαρίτη τότε—περιηγητῆ, καὶ ἄλλοτε, μιὰ ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς ἐξαιτίας τῶν ὁποίων παραλείπει χωρὶς ἢ λέξεις ἀπὸ τὸ ἐκδιδόμενο χειρόγραφο εἶναι γιὰ νὰ μείνουν ἀδημοσίευτες οἱ πρὸ ἀποδοκιμαστικῆς ἐκφράσεις τοῦ Villoison. Δεύτερον: ἡ παρουσίαση ἐκεῖνη ἔγινε μὲ τὴν μεγάλη ἐλευθεριότητα ἢ ὁποία ἐχαρακτήριζε τότε τὶς τέτοιες ἐργασίες: πολλὰ ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο παραλείπονται, ὅπως εἴπαμε, τὰ ὑπόλοιπα εὐθυγραμμίζονται σύμφωνα μὲ μιὰ διάταξη τὴν ὁποία ἔκρινε πρόσφορη ὁ ἐκδότης, χωρὶς καμία ἐνδειξὴ ποῦ νὰ μπορούσε ἐνδεχο-

Στις 21 Ἀπριλίου 1785, ἡμέρα Πέμπτη⁶, φθάνει στὸ Βατοπέδι. Μποροῦμε, καλύτερα, νὰ ἀφήσουμε τὸν ἴδιο νὰ ἀφηγηθεῖ τὰ σχετικά μὲ τὴν ἀφιξη αὐτὴν⁷. Πρέπει νὰ ἔφθασε τὸ πρῶι ἀργά, ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν μονὴ Παντοκράτορος.

μένως νὰ μᾶς ὀδηγήσει πρὸς τὴν μορφή τοῦ ἀρχικοῦ χειρογράφου. Ἐντελῶς ἄλλη ποιότητα παρουσιάζει ἡ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἴδιου κειμένου τὴν ὁποία μᾶς ἔδωσε πρόσφατα ἡ Renata Lavagnini: *Villoison in Grecia, Note di Viaggio (1784-1786)*, Παλέρμο, 1974. Ἡ καινούρια ἐκδοση παρέχει τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου, χάρη στὴν ἐναξὴ τῶν τεμαχίων τὰ ὁποῖα εἶχε ἀποσπάσει ὁ Malte-Brun, ποὺ βρίσκουν κι ἐκεῖνα ἐδῶ τὴν ὀργανικὴ τους θέση: περισσότερο ἀπὸ τὰ μισά, περισσότερο ἀπὸ τὰ 6/10, ἀν οἱ ὑπολογισμοὶ τοὺς ὁποίους ἔκανα εἶναι σωστοί, αποτελοῦν τὸ καθαρῶς ἀνέκδοτο ὕλικό, ποὺ ἐπρωτοφάνηκε τώρα, στοὺς καιροὺς μας. Ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ αὐτὴ ἐργασία, μὲ τὸν πλούσιο καὶ ἐνήμερο ὑπομνηματισμό της, δὲν ἀφήνει καμιά, κανενὸς εἶδους, ἐκκρεμότητα. Ἡ ἄλλη μερικὴ δημοσίευση ἔγινε στὴν *Revue de Bibliographie Analytique*, τ. Ε', 1844, σ. 839-859 καὶ 935-945, ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν Em. Miller, συνεκδότῃ τοῦ περιοδικοῦ. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴν θερμότερες εὐχαριστίες πρὸς τὸν Charles Astruc, Προϊστάμενο τοῦ Τμήματος ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας, ὁ ὁποῖος, εὐαρεστήθηκε νὰ προβεῖ μαζί μου, μὲ τὴν ἀβρότητα καὶ τὴν ἐγκυρότητα ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν, στὴν ἀντιβολὴ τῶν παραγράφων ὅσες μὲ ἀπασχολοῦσαν ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Villoison. Πρόκειται εἰδικὰ γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ γάλλου σοφοῦ στὸ Ἅγιον Ὄρος. Τὰ χειρόγραφα τοῦ Villoison δὲν εἶταν μπορετὸ νὰ παρουσιασθοῦν ἐντελῶς ἀνεπεξέργαστα· ἡ ἐργασία ὅμως τοῦ Μιλλέρ ἔγινε πολὺ διακριτικά: ἐκάλυψε μία ἢ δύο οὐλές τῆς βιαστικῆς γραφῆς, ἐπροσπάθησε, χωρὶς ἐπιτυχία, νὰ μετατρέψει τὴν ἀρχικὰ παρατακτικὴ ἢ ἀσύνδετῃ δομὴ τοῦ λόγου σὲ ὑποτακτικὴ, καί, τέλος, ἴσως νὰ ἔκανε θελημένη παράλειψη τοῦ ἀριθμητικοῦ 2 ποὺ ὑπάρχει στὸ αὐτόγραφο ἀνάμεσα στὸ des καὶ στὸ églises. Ἴσως τὸ Ἰωσήφ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ Ἰώσηπος, ὁ Villoison νὰ ἤθελε νὰ τὸ διαγράψει: ἄρχισε νὰ γράφει μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀρχίζουν ἑλληνικὰ καὶ τελειώνουν λατινικά, ἐγκατέλειψε τὴν πρώτη γραφὴ καὶ ξαναέγραψε τὸ ὄνομα ὅπως τὸ ἐνόμιζε σωστό· πάντως, ἄφησε καὶ τὰ δύο, καὶ ἐγὼ δὲν ἐνόμισα σκόπιμο νὰ ὀβελίσω τὸ πρῶτο. Τὸ κείμενο ποὺ ἔχω παραθέσει προέρχεται ἀπὸ τὴν καινούρια ἀνάγνωση. Ἐδῶ, φυσικά, δὲν πρόκειται νὰ δώσω βιβλιογραφία τοῦ Villoison, ἔστω καὶ μόνο ἑλληνικὴ· νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἀνάγνωση τοῦ τόμου *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, 1968, ἰδίως ὡς πρὸς τὶς ἐργασίες τῆς Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ καὶ τοῦ Ἐμ. Ν. Φραγκίσκου, καθὼς καὶ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τὸ μελέτημα, «Ἡ φίλια Κοραῖ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα τῆς», π. Ὁ Ἐραριστής, τ. Α', σ. 65-85 καὶ 191-120 εἶναι ἀπαραίτητα στὸν ἀναγνώστη ποὺ θέλει νὰ ἐμβαθύνει τὰ σχετικά μὲ τὸν γάλλο λόγιο καὶ τὸν μεταγενέστερο ἑλληνισμό. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ βιβλιογραφία τὴν ὁποία ἔχει συναγάγει στὸ βιβλίο τῆς ἡ Renata Lavagnini ἔχει καλύψει ὅλο τὸ θέμα.

6. Οἱ χρονολογίες τίς ὁποῖες δίνει ὁ Villoison εἶναι πάντοτε κατὰ τὸ νῆο ἡμερολόγιο.

7. ἔ.ἀ., σ. 852.

«Le jeudi 21, je vis de grand matin les reliques et les livres de Παντοκράτορος qui sont à côté de la sacristie: ce sont, pour la plupart, des livres d'office, quelques beaux Mss. du xe siècle, de l'Évangile et des Pères, surtout de saint Jean Chrysostome et de saint Grégoire de Nazianze qui abondent dans le Levant; ce moine Γρηγόριος me les montra et me demanda la charité. Je montai aussitôt sur un mulet avec le δίκαιος Παρθένιος, et j'arrivai en deux heures d'un chemin plus périlleux que les précédents au monastère τοῦ Βατοπαίδι. Le Σκευοφύλαξ était pour le moment absent pour des réparations du collège. Je fus reçu à bras ouverts par le père Ἰωσήφ Ἰώσιππος, qu'on appelle διδάσκαλος, parce qu'il a professé pendant six à sept ans la logique d'Eugène et la grammaire de Néophyte au collège de Jiassi en Moldavie, où le Σκευοφύλαξ avait aussi été abbé d'un couvent dépendant du monastère de Βατοπαίδι. Le Père Josip est un homme savant, fort obligeant, fort modéré en fait de religion, qui convint avec moi que le schisme était un grand mal, surtout pour les Grecs, avait été la cause de la ruine de leur empire, et les empêchait maintenant d'être soutenus par les princes chrétiens, prévenus de la φιλοτιμία et πλεονεξία des prêtres des 2 églises. Il me mena d'abord voir la première bibliothèque qui est près des *Catéchumènes*; elle est fort nombreuse».

Και τὰ λοιπά, ἄσχετα ἀπὸ τὸ θέμα μας. Ὡστόσο, δὲν μοῦ φαίνεται νὰ χωρεῖ περισσότερο ἀπὸ μία μεθοδικὴ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀφήγηση αὐτὴν: ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι νὰ πιστεύουμε ὅτι περιγράφεται ἐδῶ ἡ συνάντηση τοῦ Villoison μὲ τὸν Μοισιόδακα. Ἄν τοῦτο ἀληθεύει, εἶναι γιὰ ἐμᾶς σκληρὸ τὸ μάθημα: αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή τοῦ τιθα-σευμένου ἁσώτου, στοὺς χώρους ὅπου τριάντα χρόνια πρωτύτερα ἐπα-τοῦσε ἔναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους σταθμοὺς ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν φέρουν πρὸς ἐντελῶς ἀλλοιώτικο τέρμα.

Ἄκολουθεῖ μακρὰ περιγραφή τῆς μονῆς· δὲν φαίνεται ἂν ὁ ἐπί-σημος ἐπισκέπτης συνοδεύεται ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο. Ἐπίσης τὴν ἐπο-μένην, ὅταν ἔχουμε ἐνδιαφέρουσα περιγραφή τῆς Ἀθωνιάδας, μὲ δια-κόσια δωμάτια καὶ πενήνταπέντε μαθητές, δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἰώσηπος· ὥστόσο, ὕστερα, ἀφοῦ ἔχει περιγράψει τὴν μονὴ Ἐσφιγμένου καὶ τὸ Χιλιαντάρι, ὁ Villoison τὸν ξαναθυμᾶται⁸:

8. ἔ.ἀ., σ. 856. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔχω νὰ κάνω γιὰ τὴν δεύτερη αὐτὴν περικοπή, εἶναι, φυσικὰ, ἀνάλογες μὲ ὅσα εἶπα ἐξαφορμῆς τῆς πρώτης. Ἐδῶ γί-

«J'oubliais de dire qu'à dîner, chez les moines de Βατοπαίδι, le διδάσκαλος Josip m'avait appris qu'en Morée, dans l'endroit appelé Τζακονιά, ce pays montueux et très-sain des 'Ελευθερολάκωνες, où les femmes sont encore φαινομήριδες, où les hommes vivent cent ans, sans maladie, ne meurent que de vieillesse, et parlent dorien mêlé avec l'italien, et disent ξμεο pour έμοῦ, ἀκήκοα, ὕω ἀντὶ τοῦ ὕδωρ, βόσι ἀντὶ τοῦ βότρυς, etc., il y a sur la montagne trois villages assez considérables: 1^ο Πραστός, 2^ο Καστάνιτζα, 3^ο Σίτινα, et que dans l'ancienne Ἐπίδαυρε, en face de Κολούρης (Salamine), près d'un village appelé Λιγούριον, où il y avait autrefois une ville appelée Λίγυς, on trouve un ancien théâtre fort beau».

Θὰ μποροῦσα νὰ τελειώσω τὴν ἀνακοίνωσή μου ἐδῶ, ἀν δὲν εἶχα ὀλίγα παρασχολήματα νὰ προσθέσω, τὰ ὁποῖα θεωρῶ ὅτι μποροῦν νὰ σταθοῦν χρήσιμα· πρέπει νὰ παύσουμε νὰ εἴμαστε παθητικοὶ στὶς ζητήσεις μας: πρέπει νὰ ξέρομε τί θέλομε καὶ νὰ πηγαῖνομε ἐκεῖ ὅπου ἔχομε αὐξημένες πιθανότητες νὰ τὸ βροῦμε. Ἔτσι καταχωρίζω μὲ αὐτὴν τὴν εὐκαιρία ἕναν ἀριθμὸ μεθοδολογικῶν ὑποδείξεων, γιὰ νὰ ἐπιτύχομε, στοὺς τομεῖς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ σημειώματός μας, αὐτὴν τὴν αὐξημένη πιθανότητα ἐπιτυχίας:

1) Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἤξερε ποιὸς ἐμεσολάβησε στὴν περίφημη συνάντηση τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν Κοδρικᾶ στὸν Κεραμεικὸ, ὁ ἄνθρωπος ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν τελευταῖον αὐτὸν ὡς «εἷς τῶν εὐκλεεστερῶν σοφῶν τῆς Εὐρώπης» καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῆ «τίμιος», δηλαδὴ ἀξιότιμος, «ἄνθρωπος». Εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Villoison: τὸ ὑπόπτεισε ὁ Ἰ. Καλιτσονάκης⁹, καί, τὸ σπουδαιότερον, εἰδικὸς στὸ ζήτημα, ὁ Ἐμ. Ν. Φραγκίσκος, ἔγραψε ὅτι δὲν ἀποκλείεται¹⁰.

2) Θὰ ἤθελε νὰ ξέρει κανεὶς ποιὸς ἔδωσε στὸν Κοραῆ τὴν σφαλερὴ εἶδηση ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Fontenelle δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸν Κοδρικᾶ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα. Μέσα στὸ κύκλωμα τῶν ὑπόπτων, καὶ μάλιστα γνωρίζοντας τὸν χαρακτήρα τοῦ Villoison, θὰ εἶταν φρόνιμον νὰ βάλουμε σὲ καλὴ θέση καὶ τὸ γάλλο σοφὸ· ἡ σύμπτωση τοῦ 1803, ὁπότε ἔχομε αὐτὴν τὴν πληροφορία σὲ γράμμα τοῦ Κοραῆ, ἀποτελεῖ μία ἐνδειξὴ καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους.

νεταὶ αἰσθητὸ ὅτι ὁ ἐκδότης εἶχε διορθώσει σιωπηρὰ ἕνα ὀρθογραφικὰ λάθη. Τὸ ἐπίρημα assez, γιὰ τίς τρεῖς κῶμες εἶχε ἐκπέσει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ παρουσίαση.

9. «Θὰ πρόκειται κατὰ τὴν γνώμη μου περὶ τοῦ Villoison»· *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 8, 1933, σ. (55).

10. «Δὲν τὸ ἀποκλείομε»· *Ἐρανιστής*, ὅπου ἐσημείωσα ἀνωτέρω, σ. 205

3) Αὐτὰ ὅλα μᾶς φέρουν πρὸς τὰ κατάλοιπα τοῦ Villoison. Ὁ Κατάλογος Astruc-Concasty, ὁ ὁποῖος περιέλαβε μεταξὺ ἄλλων καὶ αὐτὴν τὴν ἐνότητα, θὰ εὐκολύνει ἀσφαλῶς, χάρις στὴν ποιότητά του, μίᾳ διερεύνηση καμωμένη μετὰ στόχο τὰ θέματα τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, γιὰ τὴν ὁποία ὁ γάλλος σοφός, ὅπωςδὴποτε, μετὰ τὸν τρόπο του, εἶχε ἐνδιαφερθεῖ.

4) Τοῦτο, ἄλλωστε, προκαλεῖ τὸ τελευταῖο σημεῖο τῶν πορισμάτων μας: ὁ Villoison εἶχε, μετὰ τὰ ἐνδιαφέροντά του, στρέψει τὴν προσοχὴ τῶν ἐλληνιστῶν πρὸς τὴν τσακωνικὴ διάλεκτο καὶ τοῦ ἄρεζε νὰ τὸ τονίσει. Ὅμως οἱ σημειώσεις τῆς ὁποῖας ἔχει καταχωρίσει προλογίζοντας τὴν Ἰλιάδα του (1788) δείχνουν ὅτι ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα εἶχε κινηθεῖ ἡ προσοχὴ του πρὸς τὸν τομέα αὐτόν· ἐκεῖνου τὰ λόγια ξαναπαίρνει ὅταν πλησιάζει στὸ θέμα¹¹. Ἴσως καὶ πρὸς μίᾳ τέτοια κατεύθυνση νὰ μπορεῖ κάτι νὰ μᾶς δώσει τὸ ἀρχεῖο του¹².

Κ. Θ. Δημαρᾶς

11. Βλ. Ὁμήρου Ἰλιάς σὺν τοῖς σχολίοις, Βενετία 1788, ἰδίως στὶς σ. XLIX καὶ L τῶν Προλεγομένων.

12. Ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο παρουσιάζονται τὰ πράγματα ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα, δείχνει μᾶλλον καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ὅτι οἱ πληροφορίες του προέρχονται ἀπὸ ἄμεση ἐμπειρία.